

Sylwia Filipowska

Wydział Filologiczny UJ

## **Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej**

Rozprawa doktorska napisana pod opieką naukową dr hab. Grażyny Zając

### **STRESZCZENIE**

Celem prezentowanej rozprawy doktorskiej jest opisanie literackiego obrazu dziewiętnastowiecznego Stambułu, utrwalonego w polskich i tureckich wspomnieniach. Tytułowy „dziewiętnastowieczny Stambuł” traktowany jest jako przestrzeń realna, ale przepuszczona przez filtr literatury, złożona z wrażeń, spostrzeżeń, przemyśleń, przekonań, stereotypów; w rozprawie brak więc miejsca na analizę pisarskiej wierności realiom historycznym i społecznym. Zbadano natomiast funkcjonowanie mitu miasta, czy też, mówiąc językiem semiotyki kultury, tekstu miasta. Najważniejsze pytania, postawione we wstępie rozprawy doktorskiej, są ściśle związane z komparatystycznym charakterem badań. Czy można mówić o funkcjonowaniu dwóch tekstów miasta: tureckiego i polskiego, czy też obraz Stambułu przedstawiony w źródłach polskich jest kompatybilny z obrazem znanym z literatury tureckiej? A może miasto przemawia samo przez siebie, narzucając formy opisu i narracji wszystkim, niezależnie od pochodzenia?

Bazą badawczą niniejszej rozprawy jest szeroko pojmowana literatura wspomnieniowa, którą można by nazwać za Małgorzatą Czermińską prozą niefikcjonalną. Cechuje ją wielka rozpiętość gatunkowa, przy czym łatwo dają się zauważyć pewne prawidłowości: wspomnienia polskie to głównie relacje z podróży, reprezentowane najczęściej przez dziennik, pamiętnik, list, reportaż; podczas gdy wśród wspomnień tureckich wyróżnia się autobiografia i wspomnienia tematyczne, choć nie brak i pamiętnikarsko-gawędziarskich esejów. Obfitość materiału badawczego wymusiła wprowadzenie pewnych ograniczeń przy wyborze tekstów źródłowych. Podstawowym kryterium doboru stała się forma upublicznienia wspomnień: do literatury podmiotu zaliczone zostały tylko te relacje, które ukazały się jako druki zwarte, wydane w alfabecie łacińskim. W ten sposób pominięta została bardzo liczna grupa artykułów prasowych, które nie doczekały się późniejszego wydania książkowego oraz rękopisów, a także tekstów spisanych choćby w alfabecie arabskim, co jest istotne w odniesieniu do literatury tureckiej, bowiem wyklucza wszelkie druki zwarte sprzed zmiany alfabetu z arabskiego

na łaciński w 1928 roku, o ile nie zostały one później przetranskrybowane na łacinkę. Te ograniczenia materiału badawczego powodowane są względami praktycznymi – pod uwagę została wzięta powszechna dostępność źródeł. Nie ulega wątpliwości, że druki zwarte są znacznie łatwiej dostępne czytelnikom (zwłaszcza dzięki chlubnej akcji cyfryzacji zasobów bibliotecznych) niż rękopisy lub roczniki dziewiętnastowiecznych czasopism, do których dostęp w bibliotece obwarowany jest wieloma wymogami. W przypadku testów tureckich zaś dodatkowo dochodzi kwestia alfabetu – przeciętnie wykształcony użytkownik języka tureckiego nie jest w stanie swobodnie czytać książek wydanych przed reformą pisma.

Mimo tych obostrzeń wyodrębnione zostały aż siedemdziesiąt cztery teksty źródłowe, oczywiście takie, w których Stambuł w pewnym przynajmniej stopniu jest determinantem treści. Zaznaczyć należy, że materiał źródłowy, wybrany na potrzeby rozprawy, nie jest zbiorem skończonym i zamkniętym, jednakże stanowi próbę na tyle reprezentatywną, by wyniki analizy nie zostały zafałszowane. Subiektywnym bez wątpienia wyborem kierowała potrzeba zapewnienia różnorodności gatunkowej, tematycznej czy jakościowej omawianych utworów, która jest gwarantem osiągnięcia wiarygodnych wyników badań. Wybrane teksty źródłowe reprezentują rozmaite gatunki literackie, są różnej długości, pisane były zarówno przez mężczyzn jak i kobiety, przez przedstawicieli różnych grup społecznych, a wreszcie prezentują różną wartość literacką. Jedne stanowią prawdziwą kopalnię wiedzy, okraszoną bezcennym zapisem emocji np. wiele polskich itinerariuszy (szczególnie obszerne i obfite w szczegóły relacje Edwarda Raczyńskiego, Mansweta Aulichy, Antoniego Waśniewskiego, Ignacego Hołowińskiego, Maurycego Manna, Wacława Koszczyca, Jana Gnatowskiego, Stanisława Bełzy czy Karola Niedziałkowskiego), tureckie listy miejskie Ahmeta Rasima, Basiretçiego Alego Efendiego czy wspomnienia tematyczne (Mehmeta Tevfika, Leyli Saz, Ayşe i Şadiye Osmanoğlu, Abdülhaka Şinasiego Hisara, Halita Fahriego Ozansoya, Ahmeta Semiha Mümtaza). Inne, wykorzystane zostały tylko we fragmentach, a przywołano je po to, by uzupełnić wiedzę ogólną, potwierdzić, bądź zaprzeczyć powszechnej perspektywie oglądu, w tym przede wszystkim autobiografie polskie i tureckie (tj. Jadwigi Zamoyskiej, Władysława Mickiewicza, Halide Edip Adivar, Muallima Naciego, Nigar Hanım, Alego Kemala, Ercümenta Ekrema Talu i in.), relacje podróżnicze Turków wyjeżdżających ze Stambułu (np. Cenap Şehabettin, Şerafettin Mağmumi), a wreszcie teksty takie jak listy Adama Mickiewicza, Adama Sierakowskiego czy turecki „raport” (nazwany dziennikiem) dotyczący zniszczeń wywołanych przez trzęsienie ziemi w 1894 roku.

Niniejsza rozprawa koncentruje się na aspekcie opisowo-porównawczym, toteż w badaniach wykorzystano przede wszystkim analizę strukturalno-semiotyczną oraz metody

porównawcze, takie jak analiza kontekstowa. Poszukując punktów wspólnych, wykorzystywano często pojęcia rodem z warsztatu semiotycznego takie jak: szablonowość, powtarzalność schematów, mitów i stereotypów. Analiza kontekstowa zaś, wyznaczająca płaszczyzny odniesienia, pozwoliła na ukazanie tego, co konwencjonalne dla danej społeczności i tego co, oryginalne. Połączenie tych metod pomogło w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, na ile intencjonalne i uwarunkowane kulturowo jest pisanie o Stambule, na ile zaś wynika z „mowy” samego miasta.

W rozprawie wydzielono pięć rozdziałów, nierównej długości, co odpowiada zawartości treściowej materiałów źródłowych. Rozdział pierwszy, zatytułowany „Dlaczego Stambuł?”, zawiera skrótową prezentację literatury podmiotu (osobno omówiono źródła polskie i tureckie), przeprowadzoną pod kątem pogrupowania motywów, które kierowały autorami przy podejmowaniu tematu dziewiętnastowiecznego Stambułu. Ogólne powody wyboru tematu wspomnień można zamknąć w dwóch pojemnych grupach tematycznych: świadome, celowe „ocalenie od zapomnienia” obrazu miasta oraz użycie Stambułu jako tła dla opisywanych wydarzeń. W przypadku Turków wybór miasta był najczęściej oczywistością – jako autochtoni, obcujący ze Stambułem na co dzień, nie byli stawiani w obliczu pewnego „podwyboru”, jak to miało miejsce w przypadku Polaków, u których decyzja o opisie miasta poprzedzona była decyzją o wyborze miasta (najczęstsze powody odwiedzania Stambułu przez Polaków w XIX wieku to: konieczność przesiadki w drodze do Ziemi Świętej, emigracja polityczna i pobudki narodowowyzwoleńcze, pragnienie zobaczenia starożytności chrześcijańskich bądź poznania egzotycznego i tajemniczego Orientu, a wreszcie powody czysto turystyczne). Jakkolwiek i Polacy i Turcy pragnęli „ocalić od zapomnienia” obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu (co jest w zasadzie nadrzędnym celem ogólnej idei pamiętnikarskiego opisu miasta), ich wewnętrzna motywacja była zupełnie odmienna: Polacy opisywali miasto, w którym różnych powodów przyszło im się znaleźć, dla celów utylitarnych – by czas nie zatarł w ich pamięci oglądanych szczegółów oraz by zaprezentować je polskiej publice; Turcy zaś podchodzili do tego tematu znacznie bardziej emocjonalnie, kierując się często szeroko i patetycznie pojmowaną miłością do Stambułu.

Rozdział drugi nosi tytuł „Pierwsze wrażenia związane ze Stambułem” i zawiera analizę pierwszego kontaktu autorów wspomnień ze stolicą imperium osmańskiego. Teksty polskie i tureckie zostały tutaj omówione oddzielnie, wymagał tego bowiem zupełnie odmienny typ doświadczenia, związany mocno z różnicami w pochodzeniu pisarzy. Turcy to najczęściej autochtoni, mieszkający w Stambule od urodzenia, ewentualnie przybywający doń z prowincji w młodym wieku – ich zapoznanie z miastem nastąpiło więc niejako automatycznie, w okresie

dzieciństwa, toteż wspomnienia z tym związane noszą znamiona dziecięcej perspektywy. Polacy tymczasem przybywają do Stambułu z zewnątrz, jako ludzie dorośli, świadomi oraz dojrzały emocjonalnie i intelektualnie, a ich pierwsze spotkanie z miastem ma charakter krótkotrwałego i jednorazowego aktu – jest to moment, gdy zbliżają się do granic miasta, a ich oczom ukazuje się długo wyczekiwany widok. Metoda taka pozwoliła na wykrycie interesujących zależności i schematów kompozycyjnych w obrębie obu grup. W opisach tureckich obiektem pierwszych skojarzeń miejskich jest zazwyczaj dom rodzinny, przy czym najpierw przedstawiana jest dzielnica, w której się mieścił i dopiero po krótszej lub dłuższej prezentacji okolicy następuje przejście do opisu samego budynku. Owemu przejściu z perspektywy zewnętrznej do wewnętrznej towarzyszy dystans czasowy i nieodłączna nostalgia. Polskie opisy pierwszego wrażenia na widok Stambułu zdają się być jeszcze bardziej schematyczne, wręcz szablonowe, co zostało udowodnione poprzez cytowanie odpowiednich fragmentów wspomnień. Po wstępnych zachwytach panoramą miasta, oglądanego z zewnątrz, następuje rozczarowanie brudnym i zaniedbanym wnętrzem. Te dwa skrajnie przeciwstawne odczucia, jakimi są zauroczenie i niesmak, stanowią dominantę kompozycyjną opisów. Co więcej, autorzy często operują tymi samymi obrazami, leksyką i zabiegami stylistycznymi, co przywołuje na myśl pytania o zależności literackie w obrębie literatury podróżniczej oraz uleganie wymogom, implikowanym przez samo miasto. Elementem łączącym polski i turecki obraz pierwszego kontaktu ze Stambułem jest filmowe wręcz operowanie perspektywą – od zewnętrznej do wewnętrznej, od ogółu do szczegółu.

Rozdział trzeci, zatytułowany „Przestrzeń miejska”, stanowi jedną z dwóch najobszerniejszych części rozprawy. Jego celem jest opisanie struktury przestrzennej dziewiętnastowiecznego Stambułu z uwzględnieniem topografii i podziałów administracyjnych; przestrzeni publicznej, w skład której wchodzi przede wszystkim ulice, siedziby władz oraz budynki ogólnodostępne; przestrzeni prywatnej, reprezentowanej przez różne typy domów stambulskich, takie jak *yalı*, *konak* czy *köşk*; i wreszcie przestrzeni sakralnej, zdominowanej przez meczety, *tekke* i cmentarze. Poszczególne podrozdziały tej części pracy ogniskują się nie tylko na zagadnieniach tak oczywistych jak Bosfor, liczne pałace sułtańskie lub meczety z najsłynniejszą Hagią Sophią na czele. Nie mniej miejsca i uwagi poświęcono ulicznym psom, przydomowym ogrodom czy kościołom. Nie chodziło tutaj bowiem o stworzenie przewodnika po dziewiętnastowiecznym Stambule, lecz oddanie, używając słów Sławomira Sobieraja, „pewnego rodzaju atmosfery mentalno-intelektualnej”. Atmosfera ta wydobywana jest bezpośrednio z tekstów wspomnieniowych i to subiektywny wybór ich autorów przesądza o zaistnieniu danego tematu w zbiorowej świadomości czytelników.

W rozdziale tym utwory polskie i tureckie przywoływane są równolegle i naprzemiennie, dzięki czemu podawane informacje są nie tylko uzupełniane, ale i podlegają nieustannej weryfikacji. Wprawdzie głównym nośnikiem informacji, dotyczących przestrzeni miejskiej, są Polacy, pragnący zwizualizować nieznającym stambulskich realiów czytelnikom opisywaną scenerię, jednakże wspomnienia tureckie pozwalają „zajrzeć” tam, gdzie obcokrajowcy wstępu nie mieli: do wnętrza tureckiego domu, do pałacu Yıldız, do osmańskiej szkoły...

Ta sama metoda zastosowana została w nie mniej obszernym rozdziale czwartym, noszącym tytuł „Społeczność miejska”. Zawiera on cztery podrozdziały, skupiające się wokół następujących zagadnień: struktura narodowościowo-wyznaniowa Stambułu i hierarchia społeczna; kobiety, mężczyźni, dzieci; praca i odpoczynek; tradycje i obyczaje. W kwestiach dotyczących społeczności Stambułu więcej do powiedzenia zdają się mieć autorzy tureckich wspomnień. Opisują bowiem osoby „z krwi i kości”, bez powielania powszechnych wśród Polaków generalizacji i stereotypów. Doskonale widać to w kwestii choćby zróżnicowania narodowościowego czy roli kobiety w społeczeństwie osmańskim. Gdyby oprzeć się tylko na informacjach pochodzących od Polaków, Stambuł jawiłby się jako miasto podziałów z osobnymi dzielnicami muzułmańskimi, żydowskimi, ormiańskimi i greckimi, a kobieta sprowadzona zostałaby do roli zniewolonej i bezwolnej odaliski. Dopiero na kartach wspomnień tureckich spotkać można piękne przykłady przyjaźni czy pomocy sąsiedzkiej między przedstawicielami różnych narodowości, a także portrety wyedukowanych matek, babek, na ramionach których spoczywał ciężar prowadzenia i utrzymania domu czy wreszcie żon, decydujących się na odejście od mężów.

Rozdział piąty nosi tytuł „Pożegnanie ze Stambułem” i stanowi swoistą klamrę kompozycyjną całej rozprawy. Podobnie jak w przypadku powitania z miastem, pożegnanie rozgrywało się na różnych płaszczyznach w zależności od pochodzenia pisarza. Polacy, w większości turyści, wyjeżdżając ze Stambułu, żegnali się z miastem dosłownie, uwieczniając na kartach swych wspomnień ostatnie uwagi, spostrzeżenia i odczucia. Turcy zaś, na ogół mieszkający w Stambule w momencie spisywania wspomnień, żegnali się z tym miastem w dwojaki sposób: albo metaforycznie, wzdychając do miasta lat dziecińczych, które przeminęło, zmieniając się niemal nie do poznania albo literalnie, opisując swe wyjazdy i wrażenia im towarzyszące. Niezależnie od tego, na jakiej płaszczyźnie rozgrywa się owo pożegnanie, zawsze jest okazją do podsumowania wrażeń, przeżyć i spostrzeżeń związanych z miastem, toteż stanowi nieodłączny element literackiego obrazu Stambułu. Analiza odpowiednich fragmentów wspomnień doprowadziła do wniosku, że w przypadku pożegnania z miastem mniej istotna okazywała się informacja krajoznawcza, a znacznie ważniejsze niż opis

widoków było przekazanie emocji, takich jak żal i tęsknota za opuszczanym miejscem czy „utraconym rajem” oraz podekscytowanie spowodowane zamknięciem pewnego rozdziału w życiu i oczekiwaniem na coś nowego. Charakterystyczne, że podróżnicy polscy, oddalając się od Stambułu i nabierając znów dystansu, zapominali o wszystkich jego złych i szpetnych stronach. Odczuwali tylko zauroczenie znikającym powoli na horyzoncie miastem. Podobnie autorzy wspomnień tureckich, podsumowując swe wrażenia związane z zapamiętanym, dawnym Stambułem, uwypuklali tylko jego pozytywne strony. Bilans przeprowadzonego przy pożegnaniu ze Stambułem rozliczenia był więc dodatni zarówno u pisarzy polskich, jak i większości tureckich.

Analiza polskiej i tureckiej literatury wspomnieniowej, przeprowadzona w rozprawie doktorskiej, pozwoliła na sformułowanie wniosku o istnieniu jednego literackiego obrazu dziewiętnastowiecznego Stambułu. Mimo całej różnorodności gatunkowej, językowej, kulturowej czy emocyjnej tekstów polskich i tureckich, zapisany w nich obraz miasta jest stosunkowo spójny, choć przypomina kolaż – zlepiony z różnych materiałów i tworzyw, ale stanowiący koherentną całość. Zróżnicowanie relacji przybysza i tubylcy wpływa wprawdzie na rozkład i proporcje materiału badawczego (przykładowo, wspomnienia polskie dostarczają więcej informacji na temat przestrzeni miejskiej, podczas gdy wspomnienia tureckie są kopalnią wiedzy na temat społeczności dziewiętnastowiecznego Stambułu) oraz na sam sposób obrazowania (tj. idealizacja miasta związana z dziecięcą perspektywą w wielu tureckich autobiografiach, przeciwstawiona polskim tendencjom naturalistycznym; statyczność obrazu w tekstach polskich polegająca na uchwyceniu „chwili”, jednego tylko momentu historycznego, w przeciwieństwie do rozwlekłości czasowej i częstego akcentowania zmian w tekstach tureckich; linearność postrzegania i opisu, mocno związana z chronologią, w polskich itinerariach, kontrastująca z tematyczną wyrywkowością i fragmentarycznością wielu relacji tureckich), jednakże wszystkie te różnice potraktowane zostały jako korzyść naukowa. Zestawienie dwóch różnych konwencji opisu, możliwe dzięki podjęciu badań komparatystycznych, ubogaca obraz miasta o całą paletę tematów, odcieni, nastrojów, emocji, a przede wszystkim pozwala na wyjście z kręgu szablonowości i powtarzalności, w którym tak łatwo się zagubić przedstawicielom jednej kultury.

Praca „Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej” wpisuje się w zapoczątkowane w ostatnich latach próby omówienia tureckiej literatury wspomnieniowej. Jest ona jednak pionierska zarówno w kwestii profilu tematycznego, jak i podjęcia badań komparatystycznych. Równocześnie stanowi próbę uzupełnienia luki w badaniach polskich, gdzie brak dotąd opracowań dotyczących Stambułu.

**Załącznik. Teksty źródłowe stanowiące podstawę analiz przeprowadzonych w rozprawie doktorskiej pt. „Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej”.**

1. 1894 Yılında İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depreme Ait Anonim Bir Günlük, bd, oprac. Siddık Çalık, İstanbul.
2. Abdülhak Hamid'in Hatıraları, 1994, oprac. İnci Enginün, İstanbul.
3. Adıvar Halide Edib, 2003, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul.
4. Ahmed Fehim, 1977, *Ahmed Fehim Bey'in Hatıraları*, oprac. Hafi Kadri Alpman, İstanbul.
5. Ahmed Midhat, 2001, *Sayyadane Bir Cevelan*, oprac. Sami Önal, İstanbul.
6. Ahmet Rasim, 1987, *Gecelerim*, oprac. M. Sabri Koz, İstanbul.
7. Ahmet Rasim, 1992, *Dünkü İstanbul'da Hovardalık (Fuhş-i Atik)*, İstanbul.
8. Ahmet Rasim, 2006, *Şehir Mektupları*, oprac. Handan İnci, İstanbul.
9. Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, 1991, oprac. Metin Kayahan Özgül, İstanbul.
10. Ali Kemal, 2004, *Ömrüm*, oprac. Metin Kayahan Özgül, Ankara.
11. Aulich Manswet, 1850, *Dziennik dwunastoletniej misji apostolskiej na Wschodzie*, t. 1-3, Kraków.
12. Bartsch Henryk, 1873, *Wspomnienia z podróży do Kairu i Jerozolimy w roku 1861*, Warszawa.
13. Basiretçi Ali Efendi, 2001, *İstanbul Mektupları*, oprac. Nuri Sağlam, İstanbul.
14. Bełza Stanisław, 1898, *W stolicy padyszacha. Wrażenia z podróży do Konstantynopola*, Warszawa.
15. Biren Teyfik Mehmet, 2006, *Bürokrat Teyfik Biren'in II Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mutareke Hatıraları*, oprac. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul.
16. Budzyński Michał, 1880, *Wspomnienia z mojego życia*, t. I, Poznań.
17. Cenab Şehabeddin, 1995, *Hac Yolunda*, oprac. Belkıs Gürsoy, Ankara.
18. Ciecierski Henryk, 2014, *Pamiętniki*, oprac. Teresa Ciecierska-Chłapowa, Justyna Chłap-Nowakowa, Kraków.
19. Czajkowski Michał, 1962, *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, oprac. Józef Fijałek, Warszawa.
20. Gnatowski Jan, 1883, *Listy z Konstantynopola*, Kraków.
21. Hisar Abdülhak Şinasi, 1954, *Boğaziçi Yalıları*, İstanbul.
22. Hisar Abdülhak Şinasi, 2006a, *Boğaziçi Mehtapları*, İstanbul.

23. Hisar Abdülhak Şinasi, 2006b, *Geçmiş Zaman Köşkleri*, İstanbul.
24. Hołowiński Ignacy, 1853, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Petersburg.
25. Jabłonowski Władysław, 1967, *Pamiętniki z lat 1851-1893 (Wybór)*, oprac. Józef Fijałek, Wrocław.
26. *Jeneral Zamoyski 1803-1868*, 1922, t. V, VI, Poznań.
27. Jeż Teodor Tomasz, 1936, *Od kolebki przez życie. Wspomnienia*, oprac. Adam Lewak, t.1-3, Kraków.
28. Kajsiewicz Hieronim, 1870, *Pisma*, Berlin.
29. Kerimi Fatih, 2001, *Avrupa Seyahatnamesi*, oprac. Fazıl Gökçek, İstanbul.
30. Koszczyc Wacław, 1874, *Wschód. Ze Stambułu do Angory*, Lwów.
31. Koźmian Stanisław, 1905, *Podróże i polityka*, Kraków.
32. Mann Maurycy, 1855, *Podróż na Wschód*, t. 3, Kraków.
33. Mehmed Tevfik, 1995, *İstanbul'da Bir Sene*, İstanbul.
34. Michałowski Adam, 1857, *Trzyletni pobyt na Wschodzie*, Londyn.
35. Mickiewicz Adam, 1955, *Listy*, oprac. Stanisław Pigoń, Leon Płoszewski [w:] *Dzieła*, red. Julian Krzyżanowski, t. XVI, cz. III, Warszawa.
36. Mickiewicz Władysław, 1926, *Pamiętniki*, t. I, Kraków.
37. Midhat Ali Haydar, 2008, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul.
38. Mintzuri Hagop, 2002, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, tłum. Silva Kuyumcuyan, İstanbul.
39. Muallim Naci, 2005, *Ömer'in Çocukluğu*, oprac. Suat Batur, İstanbul.
40. Mümtaz Ahmet Semih, 2011, *Eski İstanbul Konakları*, oprac. İsmail Dervişoğlu, İstanbul.
41. Narkiewicz Jodko Jan, 1899, *Ze Wschodu*, Warszawa.
42. Niedziałkowski Karol, 1898, *Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Petersburg.
43. Nigar Binti Osman, 1959, *Hayatımın Hikayesi*, İstanbul.
44. Nur Rıza, 1992, *Hayat ve Hatıratım*, oprac. Abdurrahman Dilipak, t.1, İstanbul.
45. Orzechowski Paweł, 1886, *Pielgrzymka do Częstochowy i Jerozolimy*, Warszawa.
46. Osmanoğlu Ayşe, 1960, *Babam Abdülhamid*, İstanbul.
47. Osmanoğlu Şadiye, 2011, *Babam Abdülhamid. Saray ve Sürgün Yılları*, İstanbul.
48. Ozansoy Halit Fahri, 2007, *Eski İstanbul Ramazanları*, Ankara.
49. Padalica Tadeusz, 1859, *Listy z podróży*, t. III, Wilno.
50. Pelczar Józef, 1875, *Ziemia Święta i islam czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej którą w roku 1872 odbył i opisał Ks. Dr. Józef Pelczar*, t. II, Lwów.

51. Pietraszewski Ignacy, 1989, *Uroki Orientu*, Olsztyn.
52. Raczyński Edward, 1821, *Dziennik podróży do Turcyi odbytey w roku MDCCCXIV*, Wrocław.
53. Ratuld-Rakowska Maria, 1904, *Podróż Polki do Persyi*, t.2, Warszawa.
54. *Ressam Naciye Neyal'in Multakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, 2000, oprac. Fatma Rezan Hürmen, İstanbul.
55. Saz Leyla, 2010, *Haremde Yaşam. Saray ve Harem Hatıraları*, oprac. Sedat Demir, İstanbul.
56. Sema Sadri, 1944, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İstanbul.
57. Sienkiewicz Henryk, 1950, *Listy z podróży i wycieczek* [w:] *Dziela. Wydanie zbiorowe*, red. Julian Krzyżanowski, t. XLIV, Warszawa.
58. Sienkiewicz Henryk, 1951, *Korespondencja I* [w:] *Dziela. Wydanie zbiorowe*, red. Julian Krzyżanowski, t. LV, Warszawa.
59. Sierakowski Adam, 1913, *Listy z podróży*, cz.1, Warszawa.
60. Skórzewski Zygmunt, 1855, *Wspomnienia wschodu. Dziennik podróży do Syryi, Egiptu, Palestyny, Turcyi i Grecyi*, Lipsk.
61. Sokulski Franciszek, 2006, *W kraju i nad Bosforem*, Wrocław.
62. Starzeński Leopold, 1881, *Wspomnienia z wyprawy myśliwskiej do Syryi roku 1881*, Lwów.
63. Şerafeddin Mağmumi, 2002, *Bir Osmanlı Doktoru'nun Anıları. Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye*, İstanbul.
64. Talu Ercümen Ekrem, 2005, *Geçmiş Zaman Olur ki... (Anılar)*, oprac. Alaattin Karaca, Ankara.
65. Tarnowski Stanisław, 2008, *Z Dzikowa do Ziemi Świętej. Podróż do Hiszpanii, Egiptu, Ziemi Świętej, Syrii i Konstantynopola z lat 1857-1858. Wspomnienia oraz korespondencja z matką Gabrielą z Małachowskich Tarnowską i rodzeństwem*, oprac. Grzegorz Nieć, Kraków-Rudnik.
66. Tokgöz Ahmet İhsan, 1993, *Matbuat Hatıralarım*, oprac. Alpay Kabacalı, İstanbul.
67. Treterowa Józefa, 1879, *Wrażenia z podróży na Wschód*, Lwów.
68. Tripplin Teodor, 1878, *Wspomnienia z ostatnich podróży*, t. 1, Warszawa.
69. Uşaklıgil Halit Ziya, 1987, *Kırk Yıl*, İstanbul.
70. Waśniewski Antoni, 1851, *Sześć tygodni na Wschodzie. Podróż do Carogrodu, odbyta w roku 1846*, Kraków.
71. Yalçın Hüseyin Cahit, 1999, *Edebiyat Anıları*, oprac. Rauf Mutluay, İstanbul.

72. Zaleski Antoni, 1887, *Z wycieczki na Wschód. Notatki dziennikarza*, Warszawa.
73. Zamoyska Jadwiga, 1961, *Wspomnienia*, oprac. Maria Czapska, Londyn.
74. Żagiell Ignacy, 1884, *Podróż historyczna po Abissynii, Adel, Szoa, Nubii, u źródeł Nilu, z opisaniem jego wodospadów, oraz po krajach podrównikowych; do Mekki i Medyny, Syryi i Palestyny, Konstantynopolu i po Archipelagu przez D-ra Ig. Księcia Żagiella, członka wielu akademij, uniwersytetu oksfordskiego i uczonych Towarzystw zagranicznych, Autora historyi Egiptu, z dodaniem małego słowniczka najużywańszych wyrazów arabskich*, Wilno.